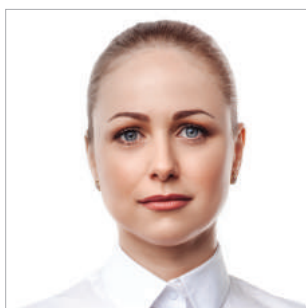

СУТНІСНІ СКЛАДОВІ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

Г. В. Свириденко
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

Прогресивний розвиток суспільних відносин пов'язується з багатьма чинниками, факторами, умовами, що визначають той чи інший ступінь цивілізаційних зрушень. Не останнє місце в цій площині, безумовно, належить правомірній поведінці. Адже саме правомірна поведінка забезпечує належну організованість суспільного життя та є найважливішим фактором задоволення як приватних, так і публічних інтересів. При цьому очевидним слід визнати, що розбудова в Україні правової та соціальної держави об'єктивно передбачає необхідність забезпечення правомірної поведінки громадян незалежно від того, до якої соціальної групи, організації чи інституту вони формально належать.

Історія правового розвитку – це не тільки історія боротьби за права людини, але й утвердження відповідних взаємовідносин: людина – суспільство – держава. Адже сукупність прав людини визначалася її правовим стату-

сом, її соціальним становищем [1, с. 239 та ін.]. Певну роль в цих процесах відіграють інститути демократії, а отже – визнання і встановлення інститутів формальної рівності, що означає новий формат державно-правового розвитку: «Не людина для держави», а «Держава для людини».

Політико-правове мислення нового часу виступає проти беззаконня, сваволі, проти держави, що захищає виключно власні інтереси і інтереси деяких владних прошарків. Ідеї правової держави базуються на визнанні природних невідчужуваних прав людини, які стоять вище держави. Природні права – це своєрідні обмежувачі сваволі з боку державної влади. У них виражається прагнення людства до свободи особистості, справедливості і гуманізму у взаємовідносинах між людьми.

Права людини – це оптимальний баланс суспільних інтересів. Виражені в правах людини свобода і рівність створюють умови,

необхідні для всебічного розвитку особистості. У статті 1 Загальної декларації прав людини зазначено: «Всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах». Принцип рівності – не тільки одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві, а й ключова засада сучасного права-державотворення. Цей принцип є однією з фундаментальних конституційних вимог, важливою умовою існування правової держави і громадянського суспільства.

Нині перед гуманітарною наукою поставили історичні завдання по-новому осмислити соціальні реалії переломних епох, поглядів на світ, на явище справедливості в суспільстві. Ці завдання зумовлені необхідністю оновлення і реформування суспільних відносин як на національному, так і міжнародному рівнях. У відтвореній системі знань важливе місце належить принципів рівності у праві та його практичній реалізації.

Рівність прав і свобод пов'язана із запровадженням однакових стандартів для усіх без винятку громадян. Таким чином рівність прав і свобод є одним з основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, ознакою загальнолюдської культури [2, с. 3-4]. Реальне забезпечення принципу рівності пов'язане з багатьма економічними і соціальними факторами. Водночас багато залежить і від організаційно-правових механізмів, якими, на наш погляд, є правомірні мотиваційні засоби.

Рівність прав і свобод є відтворенням справедливості як ціннісної категорії, що формується в суспільстві відповідно до сформованих уявлень про мораль і норми поведінки. Справедливість у зазначеному контексті може полягати у диференціації прав (підвищення рівня права у рамках чинного законодавства для окремих категорій населення, які на це заслуговують, – свідчення про прогресивного розвитку національної правової системи); у подоланні узурпації прав як різновиду їх дискримінації (надмірне, не регламентоване законодавством збільшення владних повноважень однієї категорії громадян порівняно з іншими у соціумі, що може мати місце в окремих державних утвореннях, суспільствах, у певних просторових-часових континуумах).

По суті, йдеться про пошук рівноваги між принципом формальної правової рівності і правом держави перерозподіляти ті чи інші життєві блага, оскільки однією з основних характеристик соціальної держави є властива їй ознака розподілу матеріальних благ в інтересах соціальної справедливості. На наш погляд, дії держави, спрямовані на вирівнювання соціальної нерівності і створення соціальної бази для всього соціуму, абсолютно необхідні для забезпечення гідного існування кож-

ної людини. Саме одним із шляхів в зазначеному контексті є теорія правомірної мотивації.

Слід зазначити, що у науковій літературі більше уваги приділяється питанням юридичної практики, пов'язаної з правопорушеннями, а не вивченню правомірної поведінки [3, с. 279-294]. Що ж стосовно механізму формування правомірної поведінки, то у вітчизняній юридичній науці вивчення цього феномену будувалося за принципами партикуляризму, тобто вивчалися, в кращому разі, окремі складові, без дослідження відповідних взаємозв'язків, аналізу взаємообумовленості одне одним тощо.

На наш погляд, безпосередньої уваги, коли мова іде про механізм формування правомірної поведінки, повинні заслуговувати наступні складові: 1) юридико-психологічна; 2) спеціально-юридична; 3) соціальна. При цьому виділення домінантності (домінування) однією з них обов'язково призведе до порушення ефективної дії означеного механізму. Тільки сукупний, організований, науково обґрунтований вплив принаймні вищезазначених складових може дієво впливати на визначення потреб, інтересів, мотивів, установок, стереотипів поведінкового ряду особистості.

Декілька загальних зауважень щодо місця і ролі правової свідомості в механізмі формування та здійснення в суспільстві правомірної поведінки. Правосвідомість – це складна психолого-правова конструкція, яка виражає ставлення особистості до права, до правових установок [4, с. 3-12]. Правосвідомість «відповідальна» за поведінку людини у сфері права, за узгодження поведінки суб'єктів з його вимогами, або протиставлення своєї поведінки ним. Конкретний варіант поведінки (позитивний чи негативний) знаходиться в залежності від правосвідомості. Якщо

позитивні елементи правосвідомості формуються під впливом позитивних прикладів дії права, правового впливу на суспільні відносини, засновані на усвідомленому і активному ставленні до права, то існування негативних елементів правосвідомості є об'єктивно-суб'єктивною реальністю, що обумовлюється різними факторами. Серед них: наявність прогалин і протиріч у праві; невідповідність правових вимог соціально-економічним умовам; ступінь внутрішньої лояльності суб'єкта до вимог конкретних норм права; ступінь залучення особистості в соціальні процеси, її функціональна відповідальність, рівень правової обізнаності тощо.

Правомірна поведінка (як і протиправна) залежить, в першу чергу, від правової установки особистості та її правової ціннісної орієнтації. Саме вони формують різні стереотипи поведінки, прагматичні, альтруїстичні, відповідні вимогам сьогодення, або відірвані від соціального континууму [5, с. 161-174].

Нині у зв'язку з кардинальними зрушеннями в усіх сферах життєдіяльності людини виникає нагальна потреба вивчення такого явища, як народна правова свідомість; її рис, характеристик, природи відповідно до нових політичних та соціальних реалій. Це одне із нагальних завдань загальної теорії держави і права. Проте в зазначеному контексті слід відмітити, що правову свідомість не можна вважати простою арифметичною сумою ідей та поглядів щодо чинного права. Такий підхід був би доволі схематичним. Є підстави розглядати правову свідомість як базове поняття, що охоплює, в першу чергу, правову ідеологію, під якою слід розуміти феномен загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права

в державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання [6, с. 85-110].

Уявляється, право, щоб бути успішно сприйнятим, крім демонстрації своєї діяльнійності «потенційної» здатності, має включатися в первинну соціологізацію як певна складова відповідного масиву, який слід засвоювати, з самого раннього віку, щоб потім не характеризуватися у певного суб'єкта як категорія «штучної реальності». У цьому контексті слід акцентувати увагу на науково-дослідних роботах вітчизняних правознавців [7, с. 86].

Необхідно звернути увагу на те, що проблема полягає, по суті, не в наявності різниці між буденною та професійною правосвідомістю, а в тому, що являє собою права думка звичайної людини та професіонала. Правосвідомість є складовою системи суспільної свідомості, є однією з її форм. Як елемент єдиної системи суспільної свідомості, правосвідомість – особливе структурне утворення, з одного боку, підпорядковується загальним для всіх елементів суспільної свідомості закономірностям формування та функціонування, а з іншого – має специфіку, що дозволяє розглядати її як відносно самостійне утворення, яке займає особливе місце і виконує тільки їй властиві функції.

Вивчення правосвідомості, її форм та рівнів, способів впливу на соціальне життя дозволить інтенсифікувати вплив людини на соціальне середовище. Правосвідомість відображає не тільки вже врегульовані нормами права суспільні відносини, а й ті, які потребують правової регламентації. Правовідносини, як юридична форма певних фактичних відносин, складаються на підставі норм права, які утворюються в результаті втілення в закон волі держа-

ви, свідомість відображає існуючі норми права, які необхідно створити для регулювання тих або інших суспільних відносин.

Правосвідомість, за своєю природою, це усвідомлення права, це необхідний засіб (передумова) створення та розвитку законодавства [8, с. 176 та ін.]. Вона тісно пов'язана із законністю: з одного боку, правосвідомість створює необхідні умови для здійснення та зміцнення законності, а з іншого – законність впливає на розвиток та зміцнення правосвідомості. Для адекватного застосування норм права необхідно вірно зрозуміти цю норму, розібратися у фактичних обставинах кожного окремого випадку, зрозуміти життєву ситуацію, що потребує застосування норми права тощо. Усе це можна зрозуміти лише за наявності розвинутої правосвідомості у тих осіб, які застосовують право [9, с. 553-560].

Оскільки правосвідомість «бере участь» не тільки у творенні права, а й у визначенні необхідності регулювання тих чи інших соціальних процесів, суспільних відносин правом, у визначенні кола прав і обов'язків учасників правовідносин, у виборі способу правового регулювання, виступає «ідейним джерелом» права, вона здійснює властиву їй нормативно-прогностичну функцію.

На процес формування установки правомірної поведінки значний вплив справляє вже існуюча модель, виражена у формі права. Існування такої норми покликане визначити моральний вибір суб'єкта на користь соціально необхідної поведінки. Цьому завданню слугують різноманітні правові засоби і система правових принципів. Неодноразово акцентувалося в літературі, що для того, щоб юридичний механізм спрацював, суб'єкти повинні усвідомлювати своє особливе соціально-правове становище

(свої юридичні права та обов'язки), сприйняти інформаційно-владний вплив юридичних норм і, відповідно до цього, побудувати своєвольове поведіння (поведінку). Іншими словами, правові приписи, перш ніж втілитися в конкретній фактичній правомірній поведінці, повинні пройти особистісний вибір, тобто оцінювання свідомістю і волею людей.

На думку дослідників, вплив норми права на мотиваційні механізми формування правомірної поведінки у свідомості людей реалізується в процесі актуалізації у вимогах цих норм – життєвих цілей індивідів, у співвідносності пропонованої нормами моделі і буденних стереотипів тощо [10, с. 167]. Норми права в ідеальному вимірі – це стандарт життєвих прагнень і інтересів особистості, а також її впевненості в тому, що держава здатна забезпечити виконання цього стандарту всіма суб'єктами права шляхом створення відповідних механізмів охорони та захисту.

Таким чином, правомірна поведінка є складною комплексною категорією, тому обсяг і якість її безпосередньо залежить від ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких:

забезпечення принципу рівності в праві;

досягнення необхідного рівня загальної, політичної і правової культури людини, в тому числі посадових і службових осіб;

виховання відповідності правових вимог з моральними поглядами і моральними цінностями;

врахування державою інтересів широких верств населення, повного і своєчасного їх відображення в політиці та економічному житті;

удосконалення законодавства, усунення прогалин у праві та надмірної урегульованості, розширення сфери диспозитивного регулювання суспільних відносин;

досягнення якомога більшої відповідності інтересів особистості та цілей законодавця (мова іде про відповідний правовий світогляд та правову ідеологію).

Не меншу роль відіграє у механізмі формування правомірної поведінки соціальна складова. Особливу значущість і цінність «правомірність» людських чинників набуває в часи соціальних змін і трансформацій. Складні процеси встановлення нових соціальних відносин законодавчо можуть бути ще не оформленими і тому знаходяться в умовах правового вакууму (наприклад, необхідний правовий арсенал щодо учасників АТО, членів їх сімей, прав вимушених переселенців, охорона і захист прав дітей, особливо тих, хто постраждав внаслідок агресії Російської Федерації). Такі ситуації сприяють правовому нігілізму та правовому песимізму. Масовість цілком усвідомленої не правомірної поведінки може мати місце в умовах аномії, тобто особливого морально-психологічного стану індивідуальної і суспільної свідомості, що обумовлено кризою суспільства, характеризується порушенням системи цінностей, протиріччями між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації, виражається у відчуженні людини від суспільства, в апатії, інколи розчарованості, що сприяє негативній девіантності. Це може призвести до маргіналізації населення. Все це створює ідеальні умови для розширення сфери делінквентної (кримінальної) субкультури.

У наш час один з демократичних принципів: «дозволено все, що прямо не заборонено законом», сприяє тому, що свобода поведін-

ки людей розширила свої межі. Отже, держава, зацікавлена в міцному правопорядку, правозаконності, має виокремлювати, звертати увагу на явище правомірності, максимально інформувати про нього громадянську і, насамперед, молоде покоління, всебічно демонструвати її значущість і «привабливість» для суспільства. Однак можна констатувати, що держава забуває про свою ідеологічну місію [11, с. 100]. У результаті – значний обсяг матеріалів ЗМІ, художньої літератури, ТВ-програм прямо або опосередковано спонукають до антигромадських вчинків, а правопорушення при цьому постають як буденні явища.

Ще раз констатуємо: небагато уваги приділено позитивним проявам правової поведінки в юридичній літературі. Основні пріоритети належать вивченню юридичної практики, пов'язаної виключно з правопорушеннями. Найбільш яскраво ця особливість помітна в навчальній літературі, де у виданнях з теорії держави і права правомірній поведінці присвячено, в кращому випадку, дві-три сторінки декларативних положень, а спеціально-галузеві підручники (навіть у відповідних розділах) про неї зовсім не згадують. Можна було б відзначити певну увагу, що приділяється поведінці в рамках дослідницьких проектів з юридичної психології. Проте в переважній більшості випадків такі дослідження з якихось причин слабо інтегруються у власне правові і, перш за все, в загальнотеоретичні, так і залишаючись тільки в рамках психології. Тим часом необхідність комплексних,

психолого-правових досліджень даної сфери і негайне втілення їх в рамках державної програми правової освіти і виховання продиктоване реаліями сучасного розвитку нашого суспільства [12, с. 40-47].

Таким чином, правомірна поведінка, як домінуючий варіант поведінки суб'єктів права, має надзвичайно широкий діапазон проявів: від корисної, тієї, що захоплюється державою, до індиферентної з точки зору права. Тим не менш, держава має бути зацікавлена в реалізації всього спектра правомірності в різних її проявах. Для цього необхідне створення міцних юридичних засад правомірної поведінки, тобто комплексу заходів, спрямованих на створення таких умов існування людини, при яких враховувалися б її потреби та інтереси і, одночасно, захищалися права та законні інтереси інших людей. Завдання науки – надати теоретичне обґрунтування ролі і значущості правомірної поведінки для формування відповідної ідеологічної платформи держави, з метою виховання ініціативної, законослухняної особистості – головної дійової особи розвиненого громадянського суспільства.

Завершуючи наведений аналіз, хочемо підкреслити, що представлений ракурс більш пов'язується із доктринальним вивченням відповідних складових (юридико-психологічної, спеціально-юридичної та соціальної) механізму формування правомірної поведінки. Втім, ми переконані, що він слугуватиме науковим підґрунтям вивчення конкретних прийомів та засобів щодо досягнення правомірного результату. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Проблеми теорії конституційного права України / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – 616 с.
2. Принцип рівності у праві: теорія і практика : моногр. / Передм. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. – 380 с.
3. Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс : учеб. / Под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
4. Гладкий С. О. Структура самосвідомості у контексті правового самопізнання. Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 66. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – С. 3-12.
5. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права : модульний курс : навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
6. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : моногр. / М. П. Недюха. – К. : МП «Леся», 2012. – 400 с.
7. Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – 86 с.
8. Законопроекування: сучасні реалії та тенденції розвитку : моногр. / О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, О. В. Богачової. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України ; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2014. – 232 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
10. Мала енциклопедія приватного права / За заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. – К. : Кондор - Видавництво, 2012. – 368 с.
11. Правові форми політичної відповідальності: аналіз зарубіжного досвіду та висновки для України: наукова записка / І. О. Кресіна та ін. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 100 с.
12. Оніщенко Н. М. До питання про правову активність як ознаку громадянського суспільства. – Віче. – 2014. – №17. – С. 40-47.